

Agnieszka Wielosik

Główna Biblioteka Lekarska im. Stanisława Konopki, Oddział w Radomiu

ROLA WIELKIEJ KOLONIZACJI W TWORZENIU I ROZPRZES- STRZENIANIU SIĘ JĘZYKA GRECKIEGO I JEGO DIALEKTÓW

The role of the great colonization in the creation and spread of the Greek language and its dialects

W kulturach Morza Egejskiego doby brązu dzięki wykopaliskom można wyróżnić różne systemy pisma, nazywane sylabariuszami egejskimi: kreteńskie pismo „hieroglificzne”, pismo linearne A, pismo linearne B, pisma cypro-minojskie. Panuje przekonanie¹, że wraz z upadkiem kultury mykeńskiej, zanika znajomość pisma linearnego B, a także pisma linearnego A, a Grecja wchodzi w okres „wieków ciemnych”², jest to jednocześnie na Cyprze początek bujnego rozwoju, co widać w sylabariuszu cypryjskim, piśmie, które jest spokrewnione z pismem linearnym B i które przetrwało do III/II w. p.n.e. Sylabariusz cypryjski prawdopodobnie został stworzony dla języka innego niż greka i dopiero potem dostosowany do potrzeb helleńskiego dialektu³. Wszystkie te rodzaje pism doprowadziły do powstania bardziej ujednoliconego alfabetycznego

1 Przeciwwstawiając się powszechnej opinii, Oświecimski pisał: „(...) wobec odkrycia hieroglifów kreteńskich, pisma linearnego A i pisma linearnego B nie ma najmniejszej wątpliwości, że alfabety fenicki i grecki nie były pierwszymi pismami na terenie Grecji, lecz że na wiele wieków przedtem znano tam już nie tylko w ogóle pismo, ale nawet pismo przeznaczone dla języka greckiego”. S. Oświecimski, *Problem ciągłości kultury i piśmiennictwa greckiego*, [w:] „Archeologia” 1961, 11, s. 66–79. Podaję za: K. T. Witczak, *Profesor Stefan Oświecimski i jego studia nad pismem kreteńskim*, [w:] „Collectanea Philologica” 1, 1995, s. 25.

2 Według Węcowskiego i wielu innych badaczy zagadnienie powstania alfabetu greckiego jest „czarną dziurą historii”. M. Węcowski, *Najstarsze greckie inskrypcje biesiadne a początki greckiego alfabetu*, [w:] „Questiones Oralitatis” II 1 (2016), s. 27.

3 R. A. Sucharski, *Aegaeo-Graeca. Ku problemowi greckiej ciągłości kulturowej*, Wyd. DiG, Warszawa 2005, s. 15–16. Autor wskazuje na wiele niuansów językowych w swojej książce.

systemu pisma, zanim to jednak nastąpiło⁴, język grecki w różnych odmianach i dialektach rozpowszechnił się na świecie dzięki wyprawom morskim Greków.

Pierwszymi znanymi kolonizatorami w historii byli Fenicjanie, i to dzięki ich pośrednictwu powstały prawie wszystkie alfabety europejskie. Fenicjanie wyprzedzali Greków w kolonizacji. Kolonizacja grecka poświadczona jest dopiero od VIII w. p.n.e., od tego czasu datuje się długa walka Fenicjan z Grekami o panowanie na morzach⁵.

Fot. 1. Kolonizacja grecka i fenicka w czasach wielkiej kolonizacji

Źródło: Encyklopedia w Interia.pl, Encyklopedia Internautica

Grecy przejęli alfabet fenicki nie później niż w VIII w. p.n.e., była to kulminacja długiego procesu rozpowszechniania się i umacniania wpływów kultury fenickiej⁶. Grecki system alfabetyczny zaczerpnięty, za pośrednictwem Fenicjan, z języka północnosemickiego, był jak każdy język semicki, językiem spółgłoskowym (konsonantowym).

4 „(...) nie wiadomo kiedy na miejsce sylabicznego pisma linearnego B weszło w użycie nowe pismo sylabiczne, chociaż pewne dane wskazują, że stało się to ok. 900 roku p.n.e.: na pochodzących z Koryntu wazach w stylu geometrycznym znajdują się inskrypcje zapisane tym właśnie nowym alfabetem. (...) przejmując alfabet fenicki, Grecy musieli dostosować go do właściwości języka greckiego, wprowadzając zapis samogłoskowy, a także dodali zbitki znaków: *psi*, *chi*, *ksi*, *digamma*, później usunięta oznaczała dźwięk «w». (...) Przejęcie od Fenicjan alfabetu i dostosowanie go do własnego języka było jedną z ważniejszych zdobyczy cywilizacyjnych świata greckiego czasów archaicznych”. S. Stabryła, *Starożytna Grecja*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988, s. 84.

5 M. Moscati, *Świat Fenicjan*, przeł. M. Gawlikowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 112.

6 Ibidem, s. 114.

Język północnosemicki rozwinął się w trzech kierunkach, obejmując tereny: 1) Indii i Południowej Azji; 2) Mongolii aż do Mandżurii (aramejski); 3) a na Zachodzie tworząc w pełni alfabetyczne pismo dla języków indoeuropejskich, na bazie języka fenickiego⁷. Język fenicki został przejęty (głównie kształt liter i wartość numeryczna) i odpowiednio zmodyfikowany dla potrzeb greckich obywateli. O procesie przyswajania i tworzenia jednego języka wspomina Roszkowski, pisząc, że: „(...) jest mało prawdopodobne, aby Helleni dowiedzieli się od fenickich wędrowców i kupców czegoś więcej niż kształtów i nazw liter oraz ich uporządkowania. (...) Porządek, nazwy i kształty znaków tych liter świadczą o tym, że litery greckie od α do τ pochodziły bezpośrednio z liter alfabetu semickiego. (...) Różnorodność lokalnych wersji greckiego alfabetu przemawia za hipotezą, że ta adaptacja liter semickich odbywała się raczej niezależnie w różnych greckich osadach, niż że alfabet grecki pochodzi z jakiejś jednej osady”⁸.

Pierwsze plemiona greckie i ich dialekty

Starożytną Grecję można podzielić na trzy części: północną (Tesalia, Epir), środkową (ograniczona od północy Zatoką Malijską i Pagasyjską, a od południa Koryncą i Saronką) i południową (Peloponez). Tesalia i Epir rozdzielone są górami Pindos z górą Olimp, i to tam, w Tesalii i Epirze osiedliły się pierwsze plemiona greckie. Tesalia zapamiętana jest jako kolebka mitów, a Epir w późniejszych latach, po wyparciu zamieszkującej tam ludności greckiej przez Ilirów, stał się dzikim, niegreckim terenem, strefą walki o wpływy. Inne ważne miejscowości, które miały znaczenie dla kształtowania się dialektów greckich, to: Beocja, Fokida, Attyka⁹. Grecja nie miała zbyt wiele surowców, była uboga w złoto, jedynie Eubea miała dostatek miedzi¹⁰, dlatego też Grecy dążyli do rozwinięcia handlu morskiego, który umożliwiłby im polepszenie sytuacji materialnej.

Pierwsze prawdopodobnie mówiące po grecku plemię, które przybyło na Półwysep Bałkański we wczesnej epoce brązu ok. połowy III tysiąclecia p.n.e. to Protohellenowie, którzy należeli do rodziny narodów indoeuropejskich i pochodzili z terenów między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Wcześniej Półwysep Bałkański zamieszkały był przez

7 P. Swiggers, *Transmission of the Phoenician Script to the West*, [w:] P. T. Daniels, W. Bright, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 261.

8 M. Roszkowski, *Na początku był... rachunek. Przegląd rozwoju pisma w starożytnej Grecji (od II tysiąclecia do VIII wieku a.C.n.) z perspektywy potrzeb prowadzenia „księgowości”*, [w:] „Littera Antiqua” 2011; 3, s. 54.

9 K. Kumaniecki, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 7.

10 *Ibidem*, s. 12.

przedgrecką ludność azjanicką, a byli to Pelazgowie, Karowie i Lelegowie. Ich język nie należy do grupy języków semickich ani indoeuropejskich¹¹.

Pierwsze plemiona greckie osiadły w Macedonii, Tesalii i Epirze po 2500 r. p.n.e., wtedy wykształciły się różne dialekty. Po roku 1900 p.n.e. plemiona greckie, które najwcześniej przyszyły do Beocji, Koryntii i Argolidy, mówiły prawdopodobnie po jońsku (po przybyciu Achajów udali się do Attyki). Główną grupę napływową w II tysiącleciu (średnia epoka brązu) stanowili Achajowie, ojcowie historycznych Greków, twórcy kultury mykeńskiej, którzy osiedli we wschodniej Grecji (od Malis do Koryntii), gdzie wykształciły się dialekty eolskie. Achajowie wyparli jońskie plemiona do Achai i Kynurii¹² i opanowali Półwysep Bałkański.

W rejonie Morza Egejskiego obecne były trzy kultury, które się wzajemnie przenikały: 1) kultura kreteńska (minojska) na Krecie, 3000–1200 p.n.e., 2) kultura cykladzka – na wyspach, 3) kultura helladzka w Grecji. Odbicie kultury kreteńskiej stanowiła kultura mykeńska w Grecji lądowej, Achajowie przywieźli na ląd niewolników kreteńskich, stąd widoczne są wpływy kreteńskie w kulturze mykeńskiej¹³. Achajowie posługiwali się dialektami eolskimi i arkadyjskimi¹⁴, a dialekty arkadyjskie opanowały prawie cały Peloponez.

Achajowie położyli kres przedgreckiej kulturze helladzkiej (helladycznej), ok. 2800–1900 p.n.e., jednakże kultura ta nie została zupełnie zniszczona przez Achajów, jej ocalałe elementy weszły w skład kultury helladzkiej średniej z lat 1900–1700 p.n.e., która pod silnym wpływem kreteńskim stała się podstawą tzw. kultury mykeńskiej (achajskiej). Główny ośrodek tejże kultury znajdował się w Mykenach w Argolidzie¹⁵. Cały basen Morza Egejskiego przyjął jednolicie kulturę późnomykeńską.

Na przełomie XII i XI w. p.n.e. nastąpił najazd Dorów, którzy przyczynili się do upadku kultury achajskiej. Dorowie zwyciężyli dzięki żelaznemu orężu¹⁶, dając początek epoce żelaza, podczas gdy Achajowie bronili się bronią ze spiżu. Fala Dorów, greckiego plemienia, które przybyło z doliny Dunaju ok. 1200 roku p.n.e., zajęła Grecję kontynentalną (Peloponez), wyspy: Kyterę, Kretę, Cyklady, Rodos i Kos, Przylądek Knidyjski, i Półwysep Halikarnaski¹⁷. Najazd Dorów spowodował zepchnięcie ludności

11 S. Stabryła, *op. cit.*, s. 11.

12 N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 92.

13 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 14.

14 S. Stabryła, *op. cit.*, s. 13.

15 *Ibidem*, s. 13.

16 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 45.

17 S. Stabryła, *op. cit.*, s. 32.

przeddoryckiej do masywu gór Arkadii (tam jedynie zachował się dialekt przeddorycki, zbliżony do pamfilijskiego i cypryjskiego)¹⁸. Fala dorycka ominęła Attykę, zamieszkaną przez plemiona Jonów, a ich kultura miała duży wpływ na Grecję¹⁹.

Plemiona greckie, które już w III tysiącleciu zajmowały północne rejony Bałkanów, posługiwały się kilkoma zróżnicowanymi dialektami. Na kształtowanie się poszczególnych dialektów miały wpływ trzy wielkie grupy ludności greckiej, a byli to Jonowie, Dorowie i Eolowie. Dorowie zajmowali tereny południowo-zachodnie, Peloponez i wyspy: Kretę, Thérę i Rodos. Jonowie – Attykę, południowo-zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej. Eolowie – Tesalię, Beocję, wyspę Lesbos²⁰.

Rozmieszczenie geograficzne dla poszczególnych dialektów kształtowało się w ten sposób:

- **dialekt eolski** – północna Grecja (Tesalia), Beocja, wyspa Lesbos (z silnymi wpływami jońskimi), Eolida, Fokai, Lokryda, Akarniania, Etolia, Fokida, Grecja środkowa (oprócz Attyki); później Eolowie założyli szereg kolonii w Azji Mniejszej i na wyspach Morza Egejskiego.

- **dialekt joński** – Attyka (dialekt attycki), Eubea, wyspa Chios, Ikaria, Samos, Jonia, środkowa część wybrzeża Azji Mniejszej;

- **dialekt dorycki** – Peloponez, Megara, południowe wyspy Morza Egejskiego (Kreta), wyspy Rodos, Karpatos, wyspy wybrzeży Małej Azji;

- **dialekty arkadyjsko-cypryjskie** – na Peloponezie, wyparte później częściowo przez dialekt dorycki, po najeździe Dorów²¹; Arkadia, Cypr, Pamfylia w Azji Mniejszej²².

Grecka kolonizacja – Achajowie

Pierwsza kolonizacja achajska na Cyprze i w Pamfyllii, a także obejmująca Kretę i Rodos²³ nastąpiła w końcu II tysiąclecia p.n.e., o czym świadczą dialekty cypryjski²⁴ i pamfilijski, które są najbliżiej związane z dialektem arkadyjskim, pozbawionym cech

18 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 46.

19 *Ibidem*.

20 S. Stabryła, *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 19.

21 S. Stabryła, *Starożytna... op. cit.*, s. 12–13.

22 *Ibidem*, s. 33.

23 *Ibidem*, s. 29.

24 Najstarsze użycie pisma cypryjskiego poza Cyprzem odnaleziono w Mende w Chalkidyce w postaci inskrypcji na amforze służącej jako trumna dla dziecka z Attyki, z VIII wieku p.n.e. Powstały na Cyprze alfabet grecki łączyłby pisma sylabiczne i epokę brązu z dalszymi losami kultury greckiej, europejskiej i światowej. Podaję za: R. A. Sucharski, *op. cit.*, s. 44–45.

doryckich. Arkadyjczycy byli Achajami i stanowili przeddorycką ludność grecką²⁵. W epoce mykeńskiej odbywała się już kolonizacja Cyklad oraz wybrzeży małoazjatyckich, o czym wspomina Kumaniecki: „Jak dialekt cypryjski i pamfylijski wskazuje na peloponeskie pochodzenie kolonistów, tak dialekt lesbijski, pozostając w ścisłym związku z Tesalią, wskazuje Zatokę Pagasyjską w Tesalii jako punkt wyjścia tej kolonizacji”²⁶. Fala kolonizacyjna z Tesalii objęła Lesbos, leżące naprzeciw niej wybrzeże małoazjatyckie i na północ od Lesbos, gdzie funkcjonował dialekt identyczny z lesbijskim (Hekatonnezoi). Rozszerzanie się terytorialne Achajów w epoce mykeńskiej sprzyjało szerzeniu się kultury Mykeńczyków²⁷.

W XIV w. p.n.e. na wybrzeżu Małej Azji istniało achajskie państwo, utrzymujące stosunki z Hetytami (Egipt), czego dowodem są egipskie znaleziska w Mykenach, do których należy sfinks hetycki w Tirynsie. Homer nazywał Mykeńczyków Achajami lub Danaami, jako określenia ludów korsarskich, które można znaleźć w inskrypcjach hetyckich i egipskich z tamtego okresu. Egipcjanie nazywali te ludy „narodami wysp”, „narodami Północy”, „ludami morskimi”, a byli to w istocie Achajowie, Danajowie i ludność Sardes²⁸. Achajowie podbijali wiele dalekich krain i narodów, zakładając ważne dla szerzenia kultury mykeńskiej państwa achajskie: Mykeny, Argos, Tiryns, Pylos, Arkadia, Lakedaimon²⁹.

Homer – dialekt joński

„Historia starożytnej Grecji dla wielu rozpoczyna się poematami Homera i Hezjoda czy powstaniem pierwszych *poieis*”³⁰. Homer, znany jako poeta epicki, ojciec najstarszych przykładów literatury europejskiej, żył prawdopodobnie w VIII w. p.n.e. Jako twórca zafascynowany był Achajami z minionej epoki mykeńskiej, i ich dokonaniami. Tkwił w świecie mykeńskim, jednocześnie zaś w świecie sobie współczesnym. Z Myken zaczerpnął achajskich bohaterów, oręż ze spiżu, ale stosunki społeczne zawarte w jego dziełach odzwierciedlały czasy późniejsze, czyli mu współczesne. Homer był świadkiem zmieniającej się organizacji społecznej państwa, która dała początek społeczeństwu klasowemu. Niemalą rolę odgrywało pojawienie się wpływowej arystokracji w Jonii VIII w. p.n.e.³¹.

25 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 43.

26 *Ibidem*, s. 44.

27 *Ibidem*.

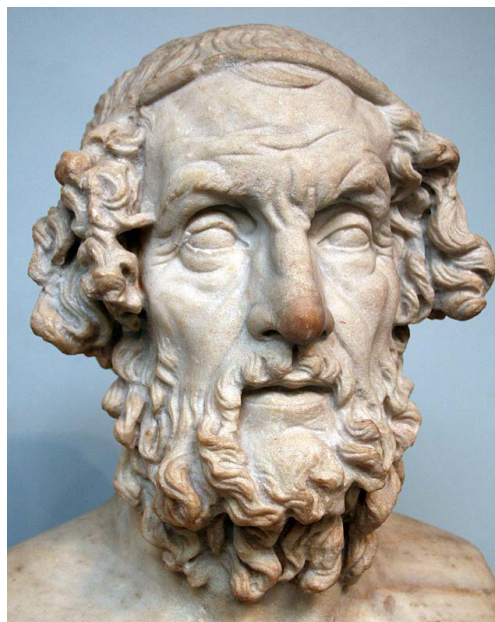
28 *Ibidem*.

29 S. Stabryła, *Starożytna... op. cit.*, s. 21.

30 S. Huptyś, *Problem form kultu w Grecji epoki mykeńskiej. Wybrane zagadnienia na podstawie tabliczek z pismem linearnym B*, [w:] „Meander” 2016, s. 73.

31 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 53.

Homer opiewał bohaterów achajskich dialektem jońskim z domieszkami innych dialektów, co dało sztuczny język z wyrażeniami i słownictwem z różnych okresów z przestrzeni 200–500 lat. Powstał w ten sposób język literacki, który nie należał ani do konkretnego okresu, ani też nie występował w ściśle zamkniętym przedziale czasu. Jonia wyprzedzała inne szczepy greckie pod względem kulturowym. Pod koniec X w. p.n.e. Grecja zaczęła wyłaniać się z mroku tak zwanych „wieków ciemnych” i to w Jonii powstała kultura. Dotychczasowy przekaz ustny o bohaterskich Achajach, został uwieczniony na piśmie przez Homera³², który był Jończykiem. „Iliada” i „Odyseja” należą do schyłku „wieków ciemnych” lub do początku epoki, którą w dziejach kultury greckiej określa się mianem archaicznej, od 800 do 500 roku p.n.e. Wówczas powstała nazwa „Hellada” jako abstrakt oznaczający świat grecki, a Hellenami określało się wszystkich Greków, co dawało im poczucie wspólnoty i przynależności, przy jednoczesnym zachowaniu różnic politycznych, obyczajowych i etnicznych³³. W czasach wielkiej kolonizacji Grecy zakładali miasta-państwa, *polis*, które zachowywały własny ustrój i prawa, własny kult i kulturę, a także alfabety miały odrębne formy³⁴.

Fot. 2. Homer, autor najstarszych dzieł literackich kultury europejskiej, British Museum

Źródło: Wikipedia

Eposy Homera i Hezjoda pisane były językiem sztucznym, który powstał przez zmieszanie różnych dialektów, tworząc język epicki. Jednym z najstarszych dialektów był joński (w epoce klasycznej mówiono nim w Attyce), a jego najmłodszą odmianą attycki, a w eolskim – dialekt arkadyjski. W epoce mykeńskiej świat mówił po eolsku i arkadyjsku, a także w języku pelagijskim, który nie jest dialektem greckim, i stanowił relikty kultury przedgreckiej, czyli przedhelleńskiej³⁵.

32 S. Stabryła, *Starożytna...* op. cit., s. 38.

33 *Ibidem*, s. 40–41.

34 R. Osborne (red.), *Grecja klasyczna 500–323 p.n.e.*, przeł. B. Mierzejewska, Świat Książki, Warszawa 2010, s. 89.

35 N. G. L. Hammond, op. cit., s. 93.

Sposób zapisywania pewnych słów, używanie konkretnych liter do zapisu w dialekcie doryckim i arkadyjskim, świadczyły o odrodzeniu się tradycji mykeńskich w społeczeństwie doby homeryckiej, w greckim renesansie z VIII w. p.n.e. W attyckim dialekcie można znaleźć znaki wspólne ze znakami z sylabariusza cypryjskiego³⁶. Także w ceramice widać ciągłość między kulturą mykeńską, „wiekami ciemnymi” i kulturą rozwiniętego archaizmu, a także w języku używanym przez Homera³⁷.

Wielka kolonizacja

Kolonizacja grecka, która trwała od połowy VIII wieku do połowy VI wieku p.n.e., ze względu na swój rozmach nazywana jest „wielką kolonizacją”. Termin ten, którym historycy nazywają nasilone ruchy migracyjne Greków w tamtym okresie³⁸, dotyczył Grecji po najeździe Dorów. Jednakże już Achajowie odkrywali nowe miejsca, gdzie mogli zakładać miasta-państwa i prowadzić handel wymienny.

Wielka kolonizacja miała duże znaczenie w epoce archaicznej³⁹. Jej przyczyn należy upatrywać w przeludnieniu Grecji właściwej, braku zbóż, surowców, i zatargach społeczno-politycznych. Kumaniecki tak pisał o Grekach tamtych czasów: „(...) wiek VIII i VII to okres wielkiej ekspansji Greków, którym było już za ciasno na Półwyspie Bałkańskim. W wieku VII morze nie jest dla Greka elementem, który oddziela go od świata, przeciwnie – łączy go ono z obcymi narodami, ułatwia wymianę handlową i kulturalną”⁴⁰.

Wielka kolonizacja przebiegała w dwóch etapach. Pierwszy etap – ok. 750 roku p.n.e. – miał charakter agrarny, poszukiwano ziem pod uprawę, objął wyspy i wybrzeże Morza

36 Po dokładną analizę odsyłam do książki R. Sucharskiego, *op. cit.*, s. 20.

37 *Ibidem*, s. 22.

38 „Ponieważ upadek kultury mykeńskiej spowodował zmniejszenie się populacji, zanikanie szlaków transportowych i obniżenie poziomu kultury materialnej, to pogarszające się warunki sprawiały, że Grecy coraz częściej zaczęli migrować na pobliskie wyspy i na wybrzeża Azji Mniejszej. Choć te ruchy migracyjne były skomplikowanym procesem, który trwał przez kilka wieków, to ich największe nasilenie przypadło na ok. 800 r. a.C.n., kiedy ludność posługująca się głównymi dialektami języka greckiego zasiedliła już te obszary świata egejskiego, na których przyszło jej mieszkać przez kolejne wieki (Colvin 2007:15). Wraz z ustabilizowaniem się sytuacji w VIII i VII wieku a.C.n. udało się wznowić kontakty handlowe ze Wschodem i Zachodem, co przyczyniło się do wzrostu dobrobytu i przyrostu populacji. Nowe możliwości handlowe, zmagania polityczne oraz potrzeba zdobycia nowych surowców spowodowały, że wiele greckich poleis zaczęło zakładać kolonie zarówno w obrębie basenu Morza Śródziemnego, jak Morza Czarne. Z czasem język kolonistów, który początkowo bardzo przypominał mowę ojczystego państwa-miasta, stopniowo zmieniał się coraz bardziej. Wpływ na to miały m.in. różnica w zajmowanym środowisku przyrodniczym oraz sposób mówienia osadników pochodzących z różnych obszarów Grecji. Na Sycylii można na przykład zauważyć świadectwa łączenia się różnych dialektów języka greckiego (Colvin 2007:16). Kolonizacja i wznowienie handlu z krajami wschodnimi doprowadziły do zmian, które przesądziły o kierunku rozwoju pisma greckiego”. M. Roszkowski, *op. cit.*, s. 53.

39 S. Stabryła, *Starożytna... op. cit.*, s. 43.

40 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 65.

Jońskiego, Sycylię i południową Italię, Lidię i południowe wybrzeża dzisiejszej Francji. Drugi etap nastąpił około 650 roku p.n.e. i objął wybrzeża Morza Czarnego, a także Egipt, gdzie mieszkańcy Miletu założyli miasto Naukratis⁴¹. W drugim etapie obok zdobywania nowych ziem pod uprawę, dążono też do zakładania faktorii handlowych⁴².

Kolonizacja rozprzestrzeniła się w różnych kierunkach. Kolonizacja wschodnia objęła dorycką Megarę w pobliżu Aten, Milet w Azji Mniejszej, a kolonizacja zachodnia: Chalkis i Eretrię na Eubei, Korynt, Megarę, Trojdzę, Rodos, miasta kreteńskie, kolonie Gela na Sycylii. Większość wybrzeży Morza Śródziemnego i Morza Czarnego została skolonizowana. Kolonizacja południowa objęła Egipt (ok. 650 r. p.n.e.), gdzie powstało wspomniane wyżej miasto Naukratis. A w 631 r. p.n.e. doryccy mieszkańcy Tery na Morzu Egejskim założyli miasto Kyrene na wybrzeżu północnej Afryki⁴³. Jonowie opanowali Cyklady, pomost do wybrzeża małoazjatyckiego, gdzie powstały Chios i Samos, i dalej w głąb lądu aż do Półwyspu Mileckiego (Milet, Efez). Jonowie skolonizowali też na północy Fokaję leżącą na terytorium eolskim⁴⁴. Kumaniecki w ten sposób opisuje kierunki rozwoju poszczególnych dialektów: „Wystarczy spojrzeć na mapę dialektów greckich w Grecji środkowej, żeby z niej odczytać bieg historii w tym rejonie. Klin dialektów zachodniogreckich, dialektu lokryjskiego i fokejskiego, wbity między mówiącą po eolsku Tesalię i również mówiącą po eolsku Beocję, wskazuje wyraźnie na wdarcie się tutaj górskich szczepów północno-zachodnich zza gór Pindos”⁴⁵.

Efektom kolonizacji było rozprzestrzenienie się wpływów kultury greckiej na ogromnym obszarze, obejmującym w istocie cały ówczesnie znany świat. Zmniejszenie deficytu ziemi i żywności dla Greków, ożywienie handlu i rzemiosła. Kolonie funkcjonowały jako autonomiczne organizmy polityczne, ale zachowywały przyjazne stosunki ze swoimi metropoliami. Początkowo kolonie były prywatnymi przedsięwzięciami, a wyrocznia Apollina w Delfach, do której udawali się greccy żeglarze, pod wodzą kapłanów kierowała ich w wyznaczone przez siebie miejsca, bo to właśnie kapłani nadawali kierunek kolonizacjom⁴⁶.

41 S. Stabryła, *Zarys... op. cit.*, s. 19.

42 S. Stabryła, *Starożytna... op. cit.*, s. 44.

43 *Ibidem*.

44 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 44.

45 *Ibidem*, s. 46.

46 S. Stabryła, *Starożytna... op. cit.*, s. 45.

Kierunki rozwoju alfabetu greckiego

Alfabet grecki miał wiele odmian, a wskutek kolonizacji przybrał dwie drogi rozwoju, wschodnią i zachodnią⁴⁷. Alfabet wschodnie, a wśród nich najważniejszy był joński, były to alfabety Azji Mniejszej i przyległych do niej wysp, Cyklad i Attyki, Megary, Koryntu, Sikionu i Argos oraz kolonii jońskich w Wielkiej Grecji. Drugorzędną gałąź alfabetów wschodnich stanowiły wczesne alfabety wysp doryckich: Tery, Melos i Krety. Alfabet zachodnie zaś to: alfabet chalkidyjski (z Eubei), alfabety Beocji, Fokidy, Lokrydy, Tesalii, Peloponezu (oprócz części północno-wschodniej), i alfabety niejońskich kolonii w Wielkiej Grecji⁴⁸.

Najstarszym dialektem greckim był język Achajów, zawarty w piśmie linearnym B, czyli dialekt mykeński⁴⁹, który wykazywał podobieństwa do dialektów arkadzko-cyprijskich i eolskich, i nie był związany z dialektami jońsko-attyckimi i z północno-zachodnio-greckimi. Ze względu na to, że jest to język Achajów, brak w nim cech dialektów doryckich, czyli północno-zachodnich⁵⁰.

Najstarsze inskrypcje pochodzą z VIII w. p.n.e., a z końcem tego wieku powstały najstarsze teksty literackie, które przypisuje się Homerowi⁵¹. Homer pisał dialektem jońskim (mieszanym), jednym z najstarszych alfabetów pisma archaicznego. W okresie między epoką mykeńską a pierwszymi znanymi tekstami zapisanymi alfabetem greckim nastąpiły zmiany w języku, część słów wyszła z użycia. Prawdopodobnie był to efekt postępu technologicznego, gdyż zmiany w zakresie instytucji politycznych wiązały się z wprowadzeniem nowego słownictwa⁵².

Charakterystyczną cechą różniącą grupę wschodnią od zachodniej było użycie znaku χ , stosowanego w alfabecie wschodniogreckim na oznaczenie aspiraty gardłowej (h), a w grupie zachodniogreckiej na oznaczenie zbitki ks . Ten pierwszy przyjął się w Grecji, a był to dokładnie **dialekt joński (milezyjski)** z Miletu. W alfabecie jońskim jeszcze w VII w. p.n.e. zaczęto używać znaku η na oznaczenie długiego e , czyli ety (H, η), a jeszcze wcześniej, bo w VIII w. p.n.e. wprowadzono nowy znak na $omega$ (Ω, ω). Przyjęcie tego alfabetu w roku 403 p.n.e. przez państwo attyckie (za archonta

47 Podobnego rozróżnienia dokonuje też Swiggers, por. P. Swiggers, *op. cit.*, s. 262.

48 D. Diringer, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, przeł. W. Hensla, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1972, s. 448.

49 R. A. Sucharski, *op. cit.*, s. 132.

50 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 39.

51 J. Chadwick, *Pismo linearne B i pisma pokrewne*, przeł. P. Taracha, RTW na licencji British Museum Press, Warszawa 1998, s. 30.

52 *Ibidem*, s. 31.

Euklidesa) zdecydowało o jego zwycięstwie w świecie greckim⁵³. W Italii natomiast odniósł zwycięstwo alfabet zachodniogrecki, stąd zbitka *ks* odczytywana w tych alfabetych jest jako *x* (iks), a nie aspirata gardłowa (*h*). W tym charakterze został przejęty przez wszystkie narody używające alfabetu łacińskiego. Italikowie przyjęli go od chalchidyjskich osadników, którzy się nim posługiwali⁵⁴.

Istniały alfabety związane z językiem greckim, niegreckiego pochodzenia, w których grecki alfabet służył do zapisu danego języka, czego przykładem są alfabety anatolijskie, stanowiące najstarszą grupę języków rodziny indoeuropejskiej (VII-I w. p.n.e.) używane w Azji Mniejszej: licyjski, lidyjski, karyjski, pizydyjski, sidetycki, pamfilijski, frygijski. Języki te są poświadczone pismem alfabetycznym opartym na greckim systemie pisma, ale uległy niegreckim wpływom i rozwinęły się w innych kierunkach⁵⁵.

Jednym z języków, który również używał pisma greckiego do zapisu było ostatnie stadium języka egipskiego w postaci języka koptyjskiego, zapisywanego od prawej do lewej i był to zarazem jedyny rodzaj pisma egipskiego, zawierający samogłoski⁵⁶, używany do XVII wieku n.e. Alfabet koptyjski uznaje się za nieeuropejskiego potomka alfabetu greckiego⁵⁷.

Z alfabetem greckim związane są także inne alfabety, takie jak ormiański, cyrylica, czy alfabet łaciński, który, jak pisze Szarypkin „nie jest też niczym innym, jak tylko odmianą tegoż samego alfabetu greckiego”⁵⁸. Dodając jeszcze, że: „(...) w dzisiejszych czasach naprawdę tylko Grecy używają pisma z literami o podobnym kształcie (...). Pismo alfabetyczne, czyli głoskowe, szeroko rozpowszechniło się na całym świecie przede wszystkim dzięki alfabetom łacińskim i cyrylicy. Różne wersje pisma alfabetycznego (fonematycznego) oparte na zasadzie jeden fonem = jeden znak głęboko zakorzeniły się w kulturze europejskiej i światowej. A jednak powstanie tego pisma, które kojarzy się z kulturą grecką nie tylko zwykłym śmiertelnikom, ale i większości chyba tradycyjnych filologów klasycznych, stało się możliwe dzięki wyjątkowemu zbiegowi okoliczności: zapożyczeniu fenickiego pisma, zwykle określanego jako

53 „Jest rzeczą niezwykle charakterystyczną, iż greka alfabetyczna jest przykładem nie tylko na daleko idące zróżnicowanie, jeśli chodzi o język, lecz także, jeśli chodzi o system pisma – wiadomo, że do momentu ostatecznego triumfu tej wersji alfabetu (*sc. milezyjskiej*), którą Ateny przyjęły za archontatu Eukleidesa (403/402 r. przed Chr.) każda bez mała grecka polis używała swojej lokalnej odmiany alfabetu. Noszą one miano epichorycznych”. R. A. Sucharski, *op. cit.*, s. 38.

54 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 47.

55 P. Swiggers, W. Jenniges, *The Anatolian Alphabets*, [w:] P. T. Daniels, W. Bright, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 281.

56 R. K. Ritner, *The Coptic Alphabet*, [w:] P. T. Daniels, W. Bright, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 289.

57 D. Diringer, *op. cit.*, s. 457.

58 S. Szarypkin, *Jeszcze raz o charakterze pisma linearnego B*, [w:] „Collectanea Philologica” IV, 2002, s. 31.

spółgłoskowe (konsonantyczne), przez Greków oraz inne ludy basenu Morza Egejskiego i Azji Mniejszej: Lidyjczyków, Frygów i innych”⁵⁹.

Zawiłości gramatyczne

Znaki sylabariusza kreto-mykeńskiego charakteryzowały się zasadą otwartych sylab. Pisownia mykeńska obowiązująca na lądzie greckim w epoce późnego brązu nie знаła sylab zamkniętych, co komplikowało zapisy w języku greckim. Posiadała jedynie znaki fonetyczne, które oznaczały dwa rodzaje sylab otwartych. W ten sposób zostały położone podwaliny pod filologię egejską, czyli język poprzedzający język Homera (dialekt spokrewniony najbliżej z dialektem cypryjskim i arkadyjskim) o ponad 500 lat⁶⁰.

Na Cyprze, czyli wschodnich rubieżach świata greckiego, posługiwano się w okresie klasycznym lokalnym rodzajem pisma, odczytano je dzięki inskrypcji w tym języku i greckim alfabetem. Do lokalnego dialektu greki używano prostego pisma sylabiczno-linearne, tego samego typu, co linearne B. Pismo cypryjskie wywodziło się z linearnego A na Krecie, a nie z greckiego linearnego B. Pismo cypro-minojskie powstało z inspiracji pismem kreteńskim. Według tradycji grecka kolonizacja Cypru rozpoczęła się po wojnie trojańskiej. Chociaż alfabet grecki, oparty na wzorach z Fenicji, został wynaleziony we wczesnym VIII w. p.n.e., Cypryjczycy długo opierali się jego wprowadzeniu. Zmiana nastąpiła po podbojach Aleksandra Wielkiego, kiedy to upowszechnił się standardowy system pisma dla całego świata greckiego⁶¹.

Grecy, przejmując fenickie pismo, wprowadzili dwa rodzaje innowacji, strukturalne i lokalne. Strukturalne polegały na utworzeniu samogłosek (*alef, ayin, omikron, omega, epsilon*), co było krokiem milowym w historii pisma⁶². Lokalne natomiast dodawały do przejętego alfabetu fenickiego nowe głoski, czyniąc każdy dialekt odmiennym od pozostałych, takimi głoskami były: – *phi, psi, khi* (x), *ks; digamma, tet-theta, kof-koppa, zajin-dzeta*. Zredukowano liczbę sibilantów, czyli głosek szumiących: *sin, samech, sigma* itp⁶³.

Poszczególne dialekty zmieniały swoją strukturę, dokonując różnych modyfikacji. Fenickie litery, takie jak *alef, jod, he, chet, waw, ayin, zajin, samech, sade*, otrzymały swoje greckie odpowiedniki lub zamienniki. *Alef* = greckie *a*, *jod* = *i* (spółgłoska *j*

59 *Ibidem*.

60 L. Press, *Życie codzienne na Krecie w państwie króla Minosa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1972, s. 37.

61 J. Chadwick, *op. cit.*, s. 53–55.

62 P. Swiggers, *Transmission... op. cit.*, s. 265.

63 *Ibidem*.

zniknęła z greki już w czasach prahistorycznych), *he* = *epsilon*, krótkie lub wydłużone *e*, a w niektórych dialektach *he* = krótkie *e*, a *chet* = długie *e*. *Waw* = *digamma* = *u/w*, w jońskim odrzucona, a w innych dialektach oznaczano nią liczbę 6. *Ayin* = *omikron* = *o*, *omega* w innych dialektach do wyrażania długiego *o*. *Zajin* = *z*, *samech* (występowało w alfabecie z Tery i etruskim) = *i* przetrwało jako *xei* (ks), we wschodnim alfabecie jońskim. *Samech* = *sigma*, a potem zamiennie *szin* i *sade*. *Szin* i *sade* nie występują razem w żadnym dialekcie greckim, ale pojawiają się razem w alfabecie etruskim⁶⁴. Zawiłości strukturalne dialektów tworzyły bardziej i mniej złożone alfabety, jednak nie ma pewności co do brzmienia głosek⁶⁵. W V w. p.n.e. w Arkadii daje się zauważyć wyraźne zmiany w kształcie liter⁶⁶.

Po wielu zmianach w różnorodnych odmianach greckich dialektów, w latach 403/402 roku p.n.e. oficjalnym językiem greckim w Atenach stał się joński z Miletu⁶⁷, znany jako klasyczny alfabet grecki, do czasu, gdy dominował kierunek pisania od lewej do prawej⁶⁸. W pozostałych greckich osadach dopiero w poł. IV w. p.n.e.⁶⁹ zatriumfował 24-literowy alfabet joński.

Czasy panowania Aleksandra Wielkiego, który podporządkował sobie Persów, przyniosły przekształcenie instytucji miasta-państwa z ogniska samodzielnej działalności politycznej w rodzaj samorządu gminnego. Aleksander Wielki założył jedno z największych miast w Egipcie, Aleksandrię. A po jego śmierci rządy rozpoczęła tam dynastia Ptolemeuszów, założona przez jednego z wodzów armii Aleksandra Macedońskiego⁷⁰. W ten sposób grecka kultura obejmowała coraz szersze terytoria i rozpoczęła się epoka hellenistyczna. W Egipcie panowanie dynastii Ptolemeuszów miało związek z pojawieniem się języka koptyjskiego.

Aleksandria nie była jednolita językowo, mieszkańcy pochodzili z różnych terenów i mówili różnymi dialektami. Aby zniwelować różnice językowe, na które składały się dialekt dorycki (Syrakuzy), dialekty greckie i macedońskie, tubylczy język Egipcjan, liczne języki semickie (hebrajski), w oparciu o dialekt attycki z elementami jońskimi,

64 D. Diringer, *op. cit.*, s. 450.

65 L. Threatte, *The Greek Alphabet*, [w:] P. T. Daniels, W. Bright, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 275.

66 R. A. Sucharski, *op. cit.*, s. 160.

67 „W 403 roku p.n.e. joński alfabet z Miletu przyjęto oficjalnie w Atenach, a później także w innych państewkach, w Beocji na przykład około 370 roku p.n.e. Ogólnie mówiąc, najpóźniej w połowie IV wieku p.n.e. wszystkie alfabety lokalne znikły i powszechnym, klasycznym alfabetem greckim stał się złożony z 24 liter alfabet joński”. D. Diringer, *op. cit.*, s. 451.

68 P. Swiggers, *Transmission...* *op. cit.*, s. 263–264.

69 J. Cepik, *Jak człowiek nauczył się pisać*, wyd. Nasza Księgarnia, Warszawa 1979, s. 140.

70 K. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 246.

utworzono język wspólny wszystkim – *koine*, który był językiem w życiu towarzyskim, uczonych w rozprawach i kancelarii królewskiej, a Hellenem był każdy, kto mówił *koine*⁷¹. Był to język potoczny, który objął największe terytorium do czasów objęcia władzy przez Imperium Rzymskie. Współczesny język grecki ma korzenie w *koine*⁷².

Fot. 3. Aleksander Wielki w bitwie pod Issos 333 r. p.n.e., fragment mozaiki aleksandryjskiej z ok. 100 r. p.n.e.

National Archaeological Museum, Neapol; źródło: Wikipedia

Koine dominowała w literaturze, głównie w prozie, natomiast w poezji epickiej – stylizowany dialekt Homerowy, w liryce miłosnej – dialekt eolski, a w gatunkach bukolicznych – dialekt dorycki⁷³.

Znaczenie greckiego alfabetu

Starożytni Grecy wpłynęli nie tylko na kształt i rozwój liter alfabetu, ale także przyczynili się do rozpowszechnienia zapisu liczebników. W połowie pierwszego tysiąclecia p.n.e. stosowali akrofonię do zapisywania liczb, która już wtedy była innowatorska w stosunku do notacji pism piktograficznych i linearnych A i B. Zapisywanie liczb za pomocą akrofonii polegało na użyciu pierwszej litery swojej nazwy do zapisu, np.: Π (pi) = 5 (gr. pente), Δ (delta) = 10 (deka)⁷⁴. Aby odczytanie pozbawione było błędów, wprowadzono bazę pomocniczą, czyli liczbę pięć (jeden znak zastępował pięć innych znaków danego rzędu wielkości). Taki sposób notacji nazywany jest notacją attycką (herodiańską)⁷⁵. Został on jednak wyparty ok. VII w. p.n.e. przez notację alfabetyczną⁷⁶. Literowa notacja upowszechniła się dopiero za panowania Ptolemeuszów, kiedy to wybijano za jej pomocą rok panowania władcy na monetach. Pomimo tego, iż notacja

71 *Ibidem*, s. 250.

72 R. A. Sucharski, *op. cit.*, s. 164.

73 S. Stabryła, *Starożytna... op. cit.*, s. 203.

74 L. Threatte, *op. cit.*, s. 278.

75 M. Roszkowski, *op. cit.*, s. 55.

76 „(...) miejsce narodzin alfabetycznego systemu notacji musiało być takie same jak alfabetu, w którym stale pozostawały w użyciu litery wykorzystywane później wyłącznie w systemie notacji. T. L. Heath zauważył, że tylko alfabet z Miletu był w stanie sprostać warunkowi rozpoznawania zarówno *digammy* jak i *koppy* (Heath 1921: 33)”. *Ibidem*, s. 57.

alfabetyczna pozostawała w sferze niedookreśloności pewnych reguł, to Grecy antyczni nigdy z tego sposobu zapisu nie zrezygnowali⁷⁷.

Kształty niemal wszystkich liter wczesnogreckich wyraźnie przypominają o ich semickim pochodzeniu⁷⁸. W drodze wielu różnych modyfikacji, do których przyczyniły się migracje ludu greckiego i ich kolonizacje, Europejczycy otrzymali system pisma składający się z 24 liter, przechwycony później przez Etrusków i Rzymian⁷⁹ na całą Europę⁸⁰.

Dobrym podsumowaniem znaczenia alfabetu greckiego są słowa Diringera: „Alfabet klasyczny zachowano po wsze czasy jako pismo monumentalne, pisano nim także duże litery w rękopisach. Do dziś zresztą tak wyglądają duże litery we współczesnym greckim alfabecie drukowanym. Form bardziej kursywnych, które powstały w wyniku rozwoju alfabetu klasycznego, używano pisząc na pergaminie, papirusie, wosku i innych miękkich materiałach. W ten oto sposób z klasycznego alfabetu wyrosły: greckie pismo uncjalne, pismo kursywne i minuskuła, przyjęta świadomie w piśmie książkowym około 800 roku n.e., po którym to roku rychło przestano używać w książkach pisma uncjalnego. Z pism kursywnych rozwinęła się współczesna minuskuła grecka. Duże litery współczesnego greckiego pisma ręcznego są po części zapożyczone z łacińskiego pisma ręcznego. (...) Alfabet grecki zajmuje w historii pisma miejsce wyjątkowe. (...) Przez swych bezpośrednich i pośrednich potomków, alfabety etruski i łaciński z jednej strony, z drugiej zaś cyrylicę, stał się protoplastą wszystkich alfabetów europejskich”⁸¹.

ALFABET GRECKI				
Α α	Β β	Γ γ	Δ δ	Ε ε
Alfa	Beta	Gamma	Delta	Epsilon
Ζ ζ	Η η	Θ θ	Ι ι	Κ κ
Dzeta	Eta	Theta	Jota	Kappa
Λ λ	Μ μ	Ν ν	Ξ ξ	Ο ο
Lambda	My	Ny	Ksi	Omikron
Π π	Ρ ρ	Σ σ	Τ τ	Υ υ
Pi	Rho	Sigma	Tau	Ipsylon
Φ φ	Χ χ	Ψ ψ	Ω ω	
Phi	Chi	Psi	Omega	

Fot. 4. Alfabet grecki – 24 znaki, używane do dziś

Źródło: <https://leszekbober.pl>

77 *Ibidem*, s. 61.

78 D. Diringer, *op. cit.*, s. 445.

79 „To w Rzymie uproszczono jeszcze bardziej greckie litery tworząc zestaw znaczków identycznych, jak te używane obecnie przez nas”. M. Majewski, *Język fenicki – brat bliźniak hebrajskiego?*, [w:] „Słowo jego płonęło jak ogień (Syr 48,1). Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego”, wyd. Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów 2011, s. 202.

80 J. Cepik, *op. cit.*, s. 189.

81 D. Diringer, *op. cit.*, s. 453.

Bibliografia:

1. Bednarczuk Eugeniusz, *Graficzny rozwój litery*, Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, Warszawa 1956.
2. Bennett Emmett L., *Aegean Scripts*, [w:] Daniels Peter T., Bright William, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 125–134.
3. Bravo Benedetto, Wipszycka Ewa, *Historia starożytnych Greków. Tom III. Okres hellenistyczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
4. Cepik Jerzy, *Jak człowiek nauczył się pisać*, Wyd. Nasza Księgarnia, Warszawa 1979.
5. Chadwick John, *Pismo linearne B i pisma pokrewne*, tłum. P. Taracha, Wydawnictwo RTW na licencji British Museum Press, Warszawa 1998.
6. Diringier David, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, tłum. W. Hensla, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1972.
7. *Grecja klasyczna 500 – 323 p.n.e.*, red. Robin Osborne, przeł. Bożena Mierzejewska, Świat Książki, Warszawa 2010.
8. Hammond N. G. L., *Dzieje Grecji*, tłum. Anna Świderkówna, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
9. Huptyś Szymon, *Problem form kultu w Grecji epoki mykeńskiej. Wybrane zagadnienia na podstawie tabliczek z pismem linearnym B*, [w:] „Meander” 2016, Kraków, s. 73–84.
10. Kubiak Zygmunt, *Dzieje Greków i Rzymian. Piękno i gorycz Europy*, Świat Książki, Warszawa 2003.
11. Kumaniecki Kazimierz, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
12. Majewski Kazimierz, *Kreta – Hellada – Cyklady. U kolebki cywilizacji europejskiej*, Wyd. PWN, Warszawa 1963.
13. Majewski Marcin, *Język fenicki – brat bliźniak hebrajskiego?*, [w:] „Słowo jego płonęło jak ogień (Syr 48,1). Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego”, Wyd. Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów 2011, s. 189–207.
14. Moscati Sabatino, *Kultura starożytna ludów semickich*, tłum. M. Czerwiński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963.
15. Moscati Sabatino, *Świat Fenicjan*, tłum. M. Gawlikowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
16. Nowogórski Przemysław, *Egiptski kontekst wynalezienia alfabetu (inskrypcje z Serabit Al-Chadim oraz Wadi Al-Hol)*, [w:] „Saeculum Christianum”, t. XXII (2015), s. 5–12.
17. Press Ludwika, *Życie codzienne na Krecie w państwie króla Minosa*, Wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1972.
18. Ritner Robert K., *The Coptic Alphabet*, [w:] Daniels Peter T., Bright William, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 287–290.
19. Roszkowski Maciej, *Na początku był... rachunek. Przegląd rozwoju pisma w starożytnej Grecji (od II tysiąclecia do VIII wieku A.C.N. z perspektywy potrzeb prowadzenia „księgowości”*, [w:] „Littera Antiqua” 2011; (3), s. 43–64.

20. Rozmus Dariusz, *RB NQBNM – przełożony górników z II tysiąclecia p.n.e.*, [w:] „Hereditas Minariorum”, 2, 2015, 9–25.
21. Stabryła Stanisław, *Starożytna Grecja*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988.
22. Stabryła Stanisław, *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
23. Sucharski Robert A., *Aegaeo-Graeca. Ku problemowi greckiej ciągłości kulturowej*, Wyd. DiG, Warszawa 2005.
24. Swiggers Pierre, Jenniges Wolfgang, *The Anatolian Alphabets*, [w:] Daniels Peter T., Bright William, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 281–286.
25. Swiggers Pierre, *Transmission of the Phoenician Script to the West*, [w:] Daniels Peter T., Bright William, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 261–270.
26. Szarypkin Siergiej, *Jeszcze raz o charakterze pisma linearnego B*, [w:] „Collectanea Philologica” 4, 2002, s. 31–45.
27. Threatte Leslie, *The Greek Alphabet*, [w:] Daniels Peter T., Bright William, *The World's Writings Systems*, Oxford University Press, New York Oxford, 1996, s. 271–280.
28. Turek Waldemar, *Jakimi językami posługiwali się starożytni chrześcijanie Afryki Północnej? Analiza odnośnych tekstów Tertuliana, św. Cypriana i św. Augustyna*, [w:] „Vox Patrum” 72 (2019), 27–48.
29. *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Tom I*, oprac. Bravo Benedetto, Wipszycka Ewa, i in., red. Ewa Wipszycka, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
30. Vernant Jean-Pierre, *Źródła myśli greckiej*, tłum. J. Szacki, Wyd. słowo/obraz/terytoria, Gdańsk 1996.
31. Węcowski Marek, *Najstarsze greckie inskrypcje biesiadne a początki greckiego alfabetu*, [w:] „Quaestiones Oralitatis” II 1 (2016), 27–53.
32. Witczak Krzysztof T., *Profesor Stefan Oświecimski i jego studia nad pismem kreteńskim*, [w:] „Collectanea Philologica” 1, Łódź 1995, s. 23–27.

STRESZCZENIE:

Powstanie alfabetu greckiego i jego rozprzestrzenienie się wpłynęło na rozwój większości alfabetów europejskich. Zasięg terytorialny greki był ściśle związany z grecką kolonizacją, przyczyniając się do powstania i mieszania wielu dialektów, aż do ukształtowania się jednolitego alfabetu, opartego na dialekcie jońskim z Miletu. Grecki alfabet stanowi podwaliny większości alfabetów języków europejskich.

SŁOWA KLUCZOWE: greckie dialekty, alfabet, alfabet grecki, alfabet joński, historia alfabetu, starożytna kolonizacja grecka, wielka kolonizacja, *koine*.

ABSTRACT:

The creation of the Greek alphabet and its spread influenced the development of most European alphabets. The territorial scope of the Greek language was closely related to Greek colonization, contributing to the creation and mixing of numerous dialects until the formation of a uniform alphabet based on the Ionian dialect from Miletus. The Greek alphabet is the cornerstone of most of the alphabets of European languages.

Keywords: Greek dialects, alphabet, Greek alphabet, Ionian alphabet, history of the alphabet, ancient Greek colonization, great colonization, *koine*.